

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗ
Διευθυντοῦ τοῦ Τομέως Βυζαντινῆς Φιλολογίας και Λαογραφίας,
τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν «Ἀρέθας» καὶ τοῦ Ἐργαστηρίου
Παλαιογραφίας τοῦ Τμήματος Φιλολογίας
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν -
Προέδρου τοῦ Ο.Χ.Σ. «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι»

**ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΑΙ
ΠΡΟΑΓΓΕΛΟΙ ΤΟΥ ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ**

ΕΚΔΟΣΙΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΑΙ»
ΑΘΗΝΑΙ 2025

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗ
Διευθυντοῦ τοῦ Τομέως Βυζαντινῆς Φιλολογίας και Λαογραφίας,
τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν «Ἀρέθας» καὶ τοῦ Ἐργαστηρίου
Παλαιογραφίας τοῦ Τμήματος Φιλολογίας
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν -
Προέδρου τοῦ Ο.Χ.Σ. «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι»

**ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΑΙ
ΠΡΟΑΓΓΕΛΟΙ ΤΟΥ ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ**

*Εἰς μνημόσυνον
Νικολάου Π. Μπρατσιώτου (+27-2-2023)*

ΕΚΔΟΣΙΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΑΙ»
ΑΘΗΝΑΙ 2025

Σημ.: Ὁ πυρὴν τῆς παρουσίας ἐργασίας ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ γράφοντος α. εἰς τὴν ἐπετειακὴν ἡμερίδα τοῦ Ἰδρύματος «Μαρία Τσάκος» (Ἀθῆναι, Συγγροῦ 367), τὴν 26-1-2025, καὶ β. εἰς τὴν πανηγυριν τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ ὁμωνύμου Συλλόγου (Ἀθῆναι, Μενάνδρου 4), τὴν 30-1-2025. Ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει θερμοτάτας εὐχαριστίας πρὸς τὸ Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου, διὰ τὴν πρόφρονα ἔγκρισιν τῆς δημοσιεύσεως ταύτης διὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου. Ὡσαύτως ὁ συντάκτης ἐκφράζει τὰς εὐχαριστίας του πρὸς τὴν φιλόλογον καὶ Γεωργίαν Ντούλια, ἣτις εἶχε τὴν ἐπιμέλειαν τῆς παρουσίας ἐκδόσεως. Ἡ ἐκδοσις ἀφιερῶται εἰς τὸν ἀείμνηστον Νικόλαον Π. Μπρατσιώτην, ὁμότιμον καθηγητὴν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρον τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, υἱὸν τοῦ Παν. Μπρατσιώτου, στενοῦ συνεργάτου τοῦ ἴδρυτοῦ τοῦ ἡμετέρου Συλλόγου Παν. Βαρυμποπιώτου, ὅστις (ὁ Ν. Π.) ἐτίμα τὸν γράφοντα διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλίας του.

Ο αείμνηστος επίτιμος καθηγητής της Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγιώτης Τρεμπέλας (†18.11.1977), θεῖος τοῦ Ν. Π. Μπρατσιώτου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιεροῦται ἡ παροῦσα μελέτη, μεταξὺ τῶν κυκνειῶν ἀσμάτων του συνέγραψε τὴν μελέτην *Μυστικισμός - Ἀποφατισμός. Καταφατικὴ Θεολογία*, τεύχη Α' καὶ Β', δημοσιευθεῖσαν μεταθανατίως κατὰ τὰ ἔτη 1980-1981.¹ Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν τοῦ αἰμνήστου καθηγητοῦ ἐνυπάρχουν τὰ σπέρματα τῆς παρούσης μελέτης, ἥτοι ὁ Π. Ν. Τρεμπέλας εἰς αὐτὴν ἀπεδελτίωσε κείμενα Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ ιδ' αἰῶνος, καὶ δὴ καὶ τῶν Τριῶν Μεγάλων Πατέρων τοῦ δ' αἰῶνος, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων, ἐμπεριέχοντα τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἠσυχασμοῦ², ἥτοι τὴν ἐνατένησιν τοῦ θεοῦ ἐν μέσῳ γνόφου³, διὰ τῆς ἡσυχίας νοῦς καὶ καρδίας, τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἡσυχαστὴν, τὰς ἀποκαλύψεις καὶ ἐμπειρίας ἃς δύναται νὰ ἔχη ὁ ἡσυχαστής. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐν λόγῳ μελέτη ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν ἀκραίων ἀμυντόρων τοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τῶν ἡσυχαστῶν.⁴

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἀποδελτιώνονται κείμενα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἀποκαλουμένων «Τριῶν Ἱεραρχῶν»⁵, ἀποδεικνύοντα ὅτι ἤδη οἱ Τρεῖς οὗτοι ἐν τῷ βίῳ των ἐγνώρισαν τὴν ἡσυχαστικὴν ἐμπειρίαν, εἶχον αἴσθησιν, ἀντίληψιν καὶ γνῶσιν ἡσυχαστικῶν καταστάσεων, ἐγνώρισαν τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ προσωπικῶς.⁶ Ἐπίσης παρατίθενται κείμενα ἄλλων Πατέρων, περὶ τῆς βιοτῆς καὶ τῶν ἔργων τῶν Τριῶν, συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ συντάκτου περὶ τῆς σχέσεως τῶν Τριῶν μὲ τὸν ἡσυχασμόν.

Α' ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ⁷

Ὁ Μ. Βασίλειος (ca 330-379), ὁ φωστὴρ τῆς Καισαρείας, ἐπεσκέφθη τοὺς μοναχοὺς τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ καὶ νὰ ἀποκτήσῃ νέας πνευματικὰς ἐμπειρίας. Μετὰ τὴν διαμονὴν του εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἐσπούδασε, μετέβη εἰς τὰ Ἄνησα καὶ ἀκολούθως εἰς τὸν Ἴρην ποταμόν, εἰς τὸ κτῆμά του, ὅπου μετὰ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, διέμεινεν ἐν ἔτος, ἡσυχάζων, ἀσκούμενος καὶ συγγράφων φιλοκαλίαν ἐξ ἔργων τοῦ Ὠριγένους, τὰ ὁποῖα ἐπέλεγεν ὁ Ἅγιος Γρηγόριος καὶ τὰ ἔθετεν ὑπ' ὄψιν τοῦ Μ. Βασιλείου. Ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης, συγγράψας τὴν βιογραφίαν του, δηλοῖ σαφῶς ὅτι ὁ ἀδελφός του εἶχε θέαν καὶ γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, ἐμπειρίας δι' ἃς ἀποφεύγει νὰ ὁμιλήσῃ ἢ γράψῃ ὁ ἴδιος ὁ Μ. Βασίλειος ρητῶς.

α'. Εἰς τὴν Ὁμιλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὸν ΛΓ' Ψαλμὸν ἀναγινώσκομεν «Δεῖ γὰρ πᾶσαν σχολὴν ἄγειν ἀπὸ θορύβων τῶν ἔξωθεν καὶ πᾶσαν ἡσυχίαν ἐν τῷ κρυπτῷ τῆς καρδίας βουλευτηρίῳ ποιήσαντα, οὕτως ἐπιβάλλειν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἀληθείας».⁸

Ἦτοι, ὁ ἱερός πατὴρ θεωρεῖ ὅτι ὁ πιστὸς πρέπει πρῶτον νὰ ἡσυχάσῃ ἐν τῷ κρυπτῷ τῆς καρδίας βουλευτηρίῳ, δηλ. εἰς τὸ ταμιεῖόν του, καὶ κατόπιν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς ἀληθείας.

β'. Εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ ἱεροῦ πατρὸς Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀναγινώσκομεν:

«Οἰκειώσεις δὲ Πνεύματος πρὸς ψυχὴν οὐχ ὁ διὰ τόπου προσεγγισμός... ἀλλ' ὁ χωρισμός τῶν παθῶν ἅπερ ἀπὸ τῆς πρὸς τὴν σάρκα φιλίας ὑστερον ἐπιγινόμενα τῇ ψυχῇ, τῆς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ οἰκειότητος ἠλλοτρίωσε. Καθαρθέντα δὴ οὖν ἀπὸ τοῦ αἴσχους, ὁ ἀνεμάξατο διὰ τῆς κακίας, καὶ πρὸς τὸ ἐκ φύσεως κάλλος ἐπανελθόντα καὶ οἷον εἰκόνι βασιλικῇ τὴν ἀρχαίαν μορφήν διὰ καθαρότητος ἀποδόντα, οὕτως ἐστὶ μόνως προσεγγίσει τῷ Παρακλήτῳ. Ὁ δέ, ὡσπερ ἥλιος, κεκαθαρμένον ὄμμα παραλαβών, δείξει σοι ἐν ἑαυτῷ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀοράτου. Ἐν δὲ τῷ μακαρίῳ τῆς εἰκόνος θεάματι τὸ ἄρρητον ὄψει τοῦ ἀρχετύπου κάλλος. Τοῦτο τοῖς ἀπὸ πάσης κηλίδος κεκαθαρμένοις ἐλλάμπον, τῇ πρὸς ἑαυτῷ κοινωνία πνευματικῶν ἀποδείκνυσι. Καὶ ὡσπερ τὰ λαμπρὰ καὶ διαφανῆ τῶν σωμάτων, ἀκτῖνος ἑαυτοῖς ἐμπεσοῦσης, αὐτὰ τε γίνεται περιλαμπῆ, καὶ ἑτέραν αὐγὴν ἀφ' ἑαυτῶν ἀποστίλβει. Οὕτως αἱ πνευματοφόροι ψυχαί, ἐλλαμφθεῖσαι παρὰ τοῦ Πνεύματος, αὐταὶ τε ἀποτελοῦνται πνευματικαὶ καὶ εἰς ἑτέρους τὴν χάριν ἐξαποστέλλουσι. Ἐντεῦθεν μελλόντων πρόγνωσις, μυστηρίων σύνεσις, κεκρυμμένων κατάληψις, χαρισμάτων διανομαί... ἡ ἀτελεύτητος εὐφροσύνη, ἡ ἐν Θεῷ διαμονή, ἡ πρὸς Θεὸν ὁμοίωσις, τὸ ἀκρότατον τῶν ὀρεκτῶν, Θεὸν γενέσθαι... ἐκείνοις μάλιστα φανεροῦσθαι αὐτῆς (=τῆς ἀληθείας) τὸ ἀκατάληπτον, οἷς Θεοῦ χάριτι περισσοτέρως προσγέγονεν ἡ γνῶσις». ⁹

Ἦτοι, ὁ ἱερός πατήρ ὀρίζει ὅτι ὁ πιστός θὰ ἴδῃ τὸ ἀρχέτυπον κάλλος ἐν τῷ μακαρίῳ τῆς εἰκόνος θεάματι, ἀλλὰς λέξεσιν ἐν τῇ ἡσυχίᾳ ὁ πιστός θὰ κατορθώσῃ νὰ γνωρίσῃ τὴν προϋπάρχουσαν ὠραιότητα τοῦ Θεοῦ, ἥτις πάντως εἶναι ἄρρητος, δηλ. δὲν δύναται νὰ ὀρισθῇ λεκτικῶς.

γ'. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ΣΛΔ' (τῷ αὐτῷ [Ἀμφιλοχίῳ Ἰκονίου] πρὸς ἄλλο ἐρώτημα) τοῦ ἱεροῦ πατρὸς ἀναγινώσκομεν:

«Ἄλλο γὰρ ἡ οὐσία καὶ ἄλλο τῶν ἀπληθύνων ὀνομάτων αὐτῆς ἕκαστον. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ποικίλαι, ἡ δὲ οὐσία ἀπλή. Ἡμεῖς δὲ ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ἡμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος... Εἶδησις τῆς θείας οὐσίας ἡ αἴσθησις αὐτοῦ τῆς ἀκαταληψίας, καὶ σεπτὸν οὐ τὸ καταληφθὲν τίς ἡ οὐσία, ἀλλ' ὅτι ἐστὶν ἡ οὐσία». ¹⁰

Ὁ ἱερός πατήρ τονίζει ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπλή, ἐνῶ αἱ ἐνέργειαι ποικίλαι. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ἐπηρεάζεται σαφῶς ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (ca 650-750), ὅστις εἰς τὴν Ἐκδοσὶν Ἀκριβῆ τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως διατυπώνει τὴν θέσιν: «Ἄπειρον τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀκαταληψία». ¹¹

Ὡσαύτως ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐπηρεάσθησαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἡσυχασταί.

Βιογράφοι καὶ σχολιασταὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀναφέρουν σχετικῶς:

α'. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης¹², εἰς τὸν Ἐπιτάφιον Λόγον εἰς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν τὸν Μέγαν Βασίλειον, γράφει:

«ἀρρώστια ποτὲ συσχεθέντος ἐπιθανατίῳ ἔτι ἐν τῷ νέῳ τῆς ἡλικίας, εἶδεν ὁ πατὴρ ἐπιφανέντα αὐτῷ κατὰ τὴν ἐνύπνιον ὄψιν τὸν Κύριον, τὸν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τὸν παῖδα τῷ βασιλικῷ χαρισάμενον, κάκεῖνα εἰπόντα πρὸς τοῦτον, ἃ πρὸς ἐκεῖνον εἶπεν ὁ Κύριος, ὅτι Πορεύου, ὁ υἱός σου ζῆ. Οὗ τὴν πίστιν καὶ αὐτὸς μιμησάμενος, τὸν αὐτὸν ἐπὶ τῇ πίστει καρπὸν ἐκομίσατο, τὴν τοῦ υἱοῦ σωτηρίαν ἐκ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Κυρίου δεξάμενος... ὅτι νυκτὸς οὔσης, γίνεται αὐτῷ φωτὸς ἑλλαμψις κατὰ τὸν οἶκον προσευχομένῳ ἄλλον δέ τι τὸ φῶς ἦν ἐκεῖνο, θεία δυνάμει καταφωτίζον τὸ οἶκημα, ὑπ' οὐδενὸς πράγματος ὑλικοῦ ἐξαπτόμενον... ἔγνωμεν αὐτὸν καὶ ἐντὸς τοῦ γνόφου γενόμενον, οὗ ἦν ὁ Θεός. Τὸ γὰρ τοῖς ἄλλοις ἀθεώρητον, ἐκεῖνῳ ληπτὸν ἐποίει ἡ μυσταγωγία τοῦ Πνεύματος, ὡς δοκεῖν ἐντὸς τῆς περιοχῆς εἶναι τοῦ γνόφου, ὃ ὁ περὶ τοῦ Θεοῦ λόγος ἐναποκρύπτεται».¹³

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης (335-395), βιογραφῶν τὸν ἀδελφόν του, γράφει ὅτι οὗτος εἶδε καθ' ὕπνου τὸν Κύριον ἐπιφανέντα αὐτῷ καὶ ὅτι νυκτὸς οὔσης συνέβη εἰς αὐτὸν φωτὸς ἑλλαμψις. Οὕτω ὁ Μ. Βασίλειος κατενόησε τὴν μυσταγωγίαν τοῦ Πνεύματος, ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ γνόφου. Καθίσταται σαφές ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος εἶχε πεῖραν θείων ἐλλάμψεων, δι' ἃς, ὡς ἐγράψαμεν, ἀπέφευγε νὰ ὀμιλήσῃ ἢ γράψῃ ὁ ἴδιος ρητῶς.

β'. Ὁ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γράφει εἰς τὸν Ἐπιτάφιόν του εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας:

«Τίς μὲν ἑαυτὸν ἐκάθηρε μᾶλλον τῷ Πνεύματι, καὶ ἄξιον τοῦ διηγεῖσθαι τὰ θεία παρεσκεύασε; τίς δὲ μᾶλλον ἐφωτίσθη φῶς γνώσεως, καὶ διέκυψεν εἰς τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος, καὶ μετὰ Θεοῦ τὰ περὶ Θεοῦ διεσκέψατο; τίς δὲ λόγον ἔσχεν ἀμείνω τῶν νοηθέντων ἐρμηνευτήν, ὡς μηδ' ἐτέρῳ σκάζειν, κατὰ τοὺς πολλοὺς, ἢ νῶ λόγον οὐκ ἔχοντι, ἢ λόγῳ μὴ κατὰ νοῦν βεβηκότι ἄλλ' ἀμφοτέρωθεν ὁμοίως εὐδοκιμεῖν, καὶ αὐτὸν ἴσον ἑαυτῷ φαίνεσθαι, καὶ ὄντως ἄρτιον. Πάντα μὲν ἐρευνᾶν καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, τῷ Πνεύματι μεμαρτύρηται, οὐχ ὡς ἀγνοοῦντι, ἀλλ' ὡς ἐντρυφῶντι τῇ θεωρίᾳ. Πάντα δὲ ἐκεῖνῳ διηρεύνηται τὰ τοῦ Πνεύματος, ἐξ ὧν ἦθος ἅπαν ἐπαίδευσε, καὶ ὑψηγορίαν ἐδίδαξε, καὶ τῶν παρόντων ἀπανέστησε, καὶ πρὸς τὰ μέλλοντα μετεσκεύασεν. Ἐμιμήσατο Πέτρον τὸν ζῆλον, Παύλου

τὸν τόνον, τῶν ὀνομαστῶν καὶ μετωνομασμένων ἀμφοτέρων τὴν πίστιν· τῶν υἱῶν Ζεβεδαίου τὸ μεγαλόφωνον· πάντων τῶν μαθητῶν τὸ εὐτελές καὶ ἀπέριττον. Διὰ ταῦτά τοι καὶ κλεῖς οὐρανῶν πιστεύεται· καὶ οὐχ ὅσον ἀπὸ Ἱερουσαλήμ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ, μείζονα δὲ κύκλον τῷ Εὐαγγελίῳ περιλαμβάνει· καὶ υἱὸς βροντῆς, οὐκ ὀνομάζεται μὲν, γίνεται δέ· καὶ ἐπὶ τὸ στήθος Ἰησοῦ κείμενος, ἐκεῖθεν ἔλκει τοῦ λόγου τὴν δύναμιν, καὶ τὸ βάθος τῶν νοημάτων. Στέφανος μὲν γὰρ ἐκωλύθη γενέσθαι, εἰ καὶ πρόθυμος ἦν, ἐπισχὼν αἰδοῖ τοὺς λιθάζοντας. Ἔτι δὲ συντομώτερον εἰπεῖν ἔχω, ἵνα μὴ τοῖς καθ' ἕκαστον ἐπεξίω περὶ τούτων· ἐκεῖνος γάρ, τὸ μὲν ἐξεῦρε τῶν καλῶν, τὸ δὲ ἐζήλωσε, τὸ δὲ ἐνίκησε. Τῷ δὲ διὰ πάντων ἐλθεῖν, τῶν νῦν πάντων ἐκράτησεν. Ἐν ἐπὶ πᾶσιν ἐρῶ, καὶ σύντομον». ¹⁴

Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει ρητῶς ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἐγνώρισε τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος, τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, τοῦ λόγου τὴν δύναμιν καὶ τὸ βάθος τῶν νοημάτων. Τί ἄλλο δηλοῖ ἢ ἔκφρασις αὕτη, εἰ μὴ τὴν ἀποκληθεῖσαν ἡσυχαστικὴν γνῶσιν;

Β' ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ¹⁵

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (ca 329/330–390), στενὸς φίλος τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐβαπτίσθη τὸ 358/9, τὸ 360 μετέβη εἰς τὸν Ἴριον ποταμόν, παρὰ τῷ φίλῳ του Βασιλείῳ, ἔνθα ἔζησεν ἐν περιπόῳ ἔτος ἐν ἀσκήσει καὶ ἡσυχίᾳ, συνθέτων μετὰ τοῦ φίλου του φιλοκαλίαν ἐξ ἔργων τοῦ Ὠριγένους. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, ἔφυγεν ἐπὶ 4ετίαν εἰς τὴν Σελεύκειαν τῆς Ἰσαυρίας, ἐν τῷ ναῶ τῆς Ἁγίας Θέκλης, ὅπου ἔζησεν ἐν νήψει καὶ ἡσυχίᾳ. Μετὰ τὴν παραίτησίν του ἐκ τῆς προεδρίας τῆς Β' ἐν Κωνσταντινουπόλει Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Ἰούνιος 381), μετέβη καὶ ἐγκατεστάθη εἰς Ναζιανζόν, ἔνθα ἔζησεν ἀσκητικῶς μέχρι τοῦ θανάτου του.

α'. Ὁ ἱερός πατήρ εἰς τὸν Δεύτερον Θεολογικὸν Λόγον του *Περὶ θεολογίας* ἀναφέρει:

«Τί τοῦτο ἔπαθον, ὦ φίλοι, καὶ μύσται, καὶ τῆς ἀληθείας συνεργασταί; Ἐτρεχον μὲν, ὡς Θεὸν καταληψόμενος, καὶ οὕτως ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ ὄρος, καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἴσω γενόμενος ἀπὸ τῆς ὑλης καὶ τῶν ὑλικῶν, καὶ εἰς ἑμαυτόν, ὡς οἶόν τε, συστραφεῖς. Ἐπεὶ δὲ προσέβλεψα, μόλις εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια· καὶ τοῦτο, τῇ πέτρα σκεπασθεῖς, τῷ σαρκωθέντι δι' ἡμᾶς Λόγω. Καὶ μικρὸν διακύψας, οὐ τὴν πρώτην τε καὶ ἀκήρατον φύσιν, καὶ ἑαυτῇ, λέγω δὴ τῇ Τριάδι, γινωσκομένην, καὶ ὅση τοῦ πρώτου καταπετάσματος εἴσω μένει, καὶ ὑπὸ τῶν χερουβὶμ συγκαλύπτεται, ἀλλ' ὅση τελευταία καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσα. Ἡ δὲ ἐστίν, ὅσα ἐμὲ γινώσκειν, ἢ ἐν τοῖς κτίσμασι, καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ προβεβλημένοις καὶ διοικουμένοις μεγαλειότης, ἢ, ὡς ὁ θεῖος Δαβὶδ ὀνομάζει, μεγαλοπρέπεια. Ταῦτα γὰρ Θεοῦ τὰ ὀπίσθια». ¹⁶

Ὁ ἱερός πατήρ λέγει ὅτι, παρὰ τὴν προσπάθειάν του νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεόν, μόλις εἶδεν Θεοῦ τὰ ὀπίσθια, ὡς ὁ θεῖος Μωϋσῆς.

β'. Ὁ ἱερός πατήρ εἰς τὸν Τέταρτον Θεολογικὸν Λόγον του Περί Υἱοῦ, ἀναγράφει τὰ ἑξῆς:

«Ἀρκτέον δὲ ἡμῖν ἐντεῦθεν. Τὸ Θεῖον ἀκατονόμαστον· καὶ τοῦτο δηλοῦσιν, οὐχ οἱ λογισμοὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἑβραίων οἱ σοφώτατοι καὶ παλαιότατοι, ὅσον εἰκάζειν ἔδωκαν. Οἱ γὰρ χαρακτηῆρσιν ἰδίους τὸ θεῖον τιμήσαντες, καὶ οὐδὲ γράμμασιν ἀνασχόμενοι τοῖς αὐτοῖς ἄλλο τι γράφεσθαι τῶν μετὰ Θεόν, καὶ Θεόν, ὡς δέον ἀκοινώνητον εἶναι καὶ μέχρι τούτου τὸ θεῖον τοῖς ἡμετέροις, πότε ἂν δέξαιντο λυομένη φωνῇ δηλοῦσθαι τὴν ἄλυτον φύσιν καὶ ἰδιάζουσιν. Οὔτε γὰρ ἀέρα τις ἔπνευσεν ὅλον πώποτε, οὔτε οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς, ἢ νοῦς ἐχώρησεν, ἢ φωνὴ περιέλαβεν. Ἄλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν σκιαγραφοῦντες τὰ κατ' αὐτόν, ἀμυδρὰν τινα καὶ ἀσθενῆ, καὶ ἄλλην ἀπ' ἄλλου φαντασίαν συλλέγομεν. Καὶ οὗτος ἄριστος ἡμῖν θεολόγος, οὐχ ὅς εὔρε τὸ πᾶν, οὐδὲ γὰρ δέχεται τὸ πᾶν ὁ δεσμός, ἀλλ' ὅς ἂν ἄλλου φαντασθῆ πλέον, καὶ πλεῖον ἐν ἑαυτῷ συναγάγη τὸ τῆς ἀληθείας ἵνδαλμα, ἢ ἀποσκίασμα, ἢ ὅ τι καὶ ὀνομάσομεν».¹⁷

Ἀξία παρατηρήσεως ἡ φράσις τὸ τῆς ἀληθείας ἵνδαλμα, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἀντιληφθῆ ὁ ἡσυχάζων ἀσκητής, ἀσκούμενος διὰ βίου.

γ'. Εἰς τὸν Πέμπτον Θεολογικὸν Λόγον του, τὸν Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, προσθέτει τὰ ἑξῆς:

«Πάλιν καὶ πολλάκις ἀνακυκλεῖς ἡμῖν τὸ ἄγραφον. Ὅτι μὲν οὖν οὐ ξένον τοῦτο, οὐδὲ παρείσακτον, ἀλλὰ καὶ τοῖς πάλαι καὶ τοῖς νῦν γνωριζόμενον καὶ παραγυμνούμενον, δέδεικται μὲν ἤδη πολλοῖς τῶν περὶ τοῦτου διειληφότων, ὅσοι μὴ ῥαθύμως, μηδὲ παρέργως ταῖς θεῖαις Γραφαῖς ἐντυχόντες, ἀλλὰ διασχόντες τὸ γράμμα, καὶ εἶσω παρακύψαντες, τὸ ἀπόθετον κάλλος ἰδεῖν ἠξιώθησαν, καὶ τῷ φωτισμῷ τῆς γνώσεως κατηυγάσθησαν· δηλώσωμεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐπιδρομῆς, ὅσον ἐνδέχεται, τοῦ μὴ δοκεῖν εἶναι περιττοὶ τινες, μηδὲ φιλοτιμότεροι τοῦ δέοντος, ἐποικοδομοῦντες ἐπὶ θεμέλιον ἀλλότριον».¹⁸

Εἰς τὸ ἐδάφιον τοῦτο ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει ὅτι τινὲς ἰδεῖν ἠξιώθησαν τὸ ἀπόθετον κάλλος τοῦ Θεοῦ, ἤτοι τὴν κεκρυμμένην αὐτοῦ ὠραιότητα.

Τὰ κείμενα τοῦ μεγάλου θεολόγου πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἄλλων θεολόγων, ἰδίᾳ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδίᾳ ἡ φράσις «οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς οὔτε νοῦς ἐχώρησεν οὔτε φωνὴ περιέλαβεν» ἐκ τοῦ Τετάρτου Θεολογικοῦ Λόγου τοῦ ἱεροῦ πατρὸς¹⁹ παρελήφθη παρὰ

τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ διαμορφωθείσα ὡς ἑξῆς: «Ἄπειρον τὸ Θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἡ ἀκαταληψία».²⁰

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ βιογράφος τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Γρηγόριος ὁ πρεσβύτερος (στ' -ζ' αἰ.), βιογραφῶν τὸν Ἅγιον Γρηγόριον, γράφει περὶ τῆς διαμονῆς τῶν δύο φίλων, Βασιλείου καὶ Γρηγορίου, εἰς τὸν Πόντον: «... Μωϋσέα μιμοῦνται· νέφει τε καλυπτόμενοι καὶ ὄρους ἀναχωρήσει τοῦ παραχώδους βίου πόρρω ἑαυτοῦς καθιστῶντες ἐνομοθέτουν».²¹ Ἦτοι, ὁ ἀσκητικὸς βίος καὶ τῶν δύο καὶ ἡ ἀγάπη των πρὸς τὸν ἡσυχασμὸν εἶχον καταστῆ κοινὸς τόπος.

Γ' ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ²²

Ὁ πλήρης σφρίγους καὶ δράσεως ἀνὴρ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (β' ἡμισυ 4^{ου} αἰ.) ἐπεθύμει ἀνέκαθεν τὸν μονήρη ἡσυχαστικὸν βίον. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρὸς του, τὸ 372, ἠσκήτευσεν ἐπὶ βετιάν, ἀρχικῶς μεταβὰς εἰς συνοδίαν Ρεμοβίθ, εἰς Συρίαν, καὶ κατόπιν πλησίον Σύρου Γέροντος εἰς σπήλαιον, παρὰ τῷ Σιλπίῳ ὄρει, εἰς Συρίαν ἐπίσης. Ὑποστάς βλάβην εἰς τὰ νεφρά του, λόγῳ τῆς μεγάλης ἀσκήσεως, τὸ 380 ἐπανῆλθεν εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ἔκτοτε ἠκολούθησε τὸν πλήρη δράσεως βίον του ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ εἶτα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς Ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς. Σταχυολογοῦμεν τινὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Πατρὸς, ἀναφερόμενα εἰς τὰς ιδιότητας τοῦ Θεοῦ.

α'. Εἰς τὸν Τρίτον Λόγον του *Περὶ Ἀκατάληπτου* καὶ ὅτι οὐδὲ ἡ συγκατάβασις τοῦ Θεοῦ φορητὴ τοῖς Σεραφεῖμ, ὁ ἱερὸς πατὴρ γράφει:

«Καλῶμεν τοίνυν αὐτὸν τὸν ἀνέκφραστον, τὸν ἀπερινόητον Θεόν, τὸν ἀόρατον, τὸν ἀκατάληπτον, τὸν νικῶντα γλώττης δύναμιν ἀνθρωπίνης, τὸν ὑπερβαίνοντα θνητῆς διανοίας κατάληψιν, τὸν ἀνεξιχνίαστον ἀγγέλοις, τὸν ἀθέατον τοῖς Σεραφεῖμ, τὸν ἀκατανόητον τοῖς Χερουβίμ, τὸν ἀόρατον ἀρχαῖς, ἐξουσίαις, δυνάμεσι, καὶ ἀπλῶς πάσῃ τῇ κτίσει, ὑπὸ δὲ Υἱοῦ μόνου καὶ Πνεύματος ἁγίου γνωριζόμενον. Καὶ οἶδα μὲν ὅτι ἀλαζονείαν καταγνώσονται τοῦ λόγου, ὅτι καὶ ταῖς ἀνωτέρω δυνάμεσιν ἀκατάληπτον αὐτὸν εἶπον εἶναι· ἐγὼ δὲ διὰ τοῦτο πολλὴν αὐτῶν καταγνώσομαι μανίαν καὶ ἀπόνοιαν. Ἀλαζονεία γὰρ οὐ τὸ λέγειν, ὅτι τῆς τῶν γεννητῶν ἀπάντων καταλήψεως ἀνώτερός ἐστιν ὁ δημιουργός, ἀλλὰ τὸ λέγειν, ὅτι τὸν ταῖς ἄνω δυνάμεσιν ἀκατάληπτον δυνατὸν αὐτοῖς τοῖς χαμαὶ ἐρχομένοις, καὶ τοσοῦτον ἐκείνων ἀφεστηκόσι, τῇ τῶν οἰκείων λογισμῶν ἀσθενείᾳ περιγράψαι καὶ περιλαβεῖν. Ἐγὼ μὲν οὖν, ἂν μὴ δεῖξω τοῦτο ὅπερ ὑπεσχόμην, δίκαιος ἂν εἶην ἀλαζονείας ὑποστῆναι ἔγκλημα· ὑμεῖς δὲ εἰ μετὰ τὸ δεῖξαι με ταῖς ἄνω δυνάμεσιν ὄντα ἀκατάληπτον, δυσχυρίζεσθε ἔτι καὶ φιλονεικεῖτε αὐτὸν εἰδέναι, πόσων ἂν εἶητε βάραθρων, πόσων δὲ κρημνῶν ἄξιοι, τὰ ταῖς ἀσωμάτοις δυνάμεσιν ἀπάσαις ἀθέατα ἀλαζονευόμενοι μετὰ ἀκριβείας εἰδέναι».²³

ἦτοι χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ἀποφατικῶς ἀνέκφραστον, ἀπερινόητον, ἀόρατον, ἀκατάληπτον, ἀνεξιχνίαστον, ἀθέατον, ἀκατανόητον τοῖς Χερουβίμ.

β'. Ὁ αὐτὸς πατὴρ εἰς τὸν Τέταρτον Λόγον του Περί Ἀκαταλήπτου πρὸς τοὺς Ἀνομοίους, προσθέτει:

«Εἶδες πῶς καὶ μεθ' ἡμῶν καὶ δι ἡμῶν ἔγνωσαν ταῦτα; Ἄλλ' ἐπὶ τὴν τοῦ χρέους λοιπὸν καταβολὴν τὸν λόγον ἀγάγωμεν, δεικνύντες ὅτι οὐκ ἴσασιν αὐτοῦ τὴν οὐσίαν οὔτε ἀρχαί, οὔτε ἐξουσίαι. Τίς οὖν ταῦτά φησιν; Οὐκέτι Παῦλος, οὐκέτι Ἡσαΐας, οὐκέτι Ἰεζεκιήλ, ἀλλ' ἕτερον σκεῦος ἅγιον, αὐτὸς ὁ τῆς βροντῆς υἱός, ὁ ἀγαπητὸς τοῦ Χριστοῦ Ἰωάννης, ὁ ἐπὶ τὸ στήθος ἀνακλιθεὶς τὸ Δεσποτικόν, καὶ τὰς Θείας πηγὰς ἐκεῖθεν ἀρυσάμενος. Τί οὖν οὗτός φησι; Θεὸν οὐδεὶς ἐώρακε πώποτε. Ὅντως βροντῆς υἱός· σάλπιγγος γὰρ λαμπροτέραν ἀφήκε φωνὴν ἱκανὴν κατασιχῦναι πάντας τοὺς φιλονεικοῦντας. Ἄλλ' ἰδῶμεν καὶ τὸ ἀντικροῦον. Τί λέγεις, εἶπέ μοι, Ἰωάννη; Θεὸν οὐδεὶς ἐώρακε πώποτε; τί οὖν ποιήσομεν τοῖς προφήταις λέγουσιν, ὅτι εἶδον τὸν Θεόν; Ὁ μὲν γὰρ Ἡσαΐας φησὶν, Εἶδον τὸν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου· ὁ δὲ Δανιὴλ πάλιν, Εἶδον ἕως οὗ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐκάθητο· Καὶ ὁ Μιχαίας, Εἶδον τὸν Κύριον τὸν Θεὸν τοῦ Ἰσραὴλ καθήμενον ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ· καὶ ἕτερος προφήτης πάλιν, Εἶδον τὸν Κύριον ἐστῶτα ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ εἶπέ μοι· πάταξον ἐπὶ τὸ ἰλαστήριον. Καὶ πολλὰς τοιαύτας ἔστι συνάγειν μαρτυρίας. Πῶς οὖν ὁ Ἰωάννης φησὶν, ὅτι Τὸν Θεὸν οὐδεὶς ἐώρακε πώποτε; Ἴνα μάθῃς ὅτι τὴν ἀκριβῆ αὐτοῦ κατάληψιν καὶ τὴν τετρανωμένην γνῶσιν λέγει. Ὅτι γὰρ πάντα ἐκεῖνα συγκατάβασις ἦν, καὶ ἀκραιφνῆ τὴν οὐσίαν οὐδεὶς εἶδεν ἐκείνων, δηλοῦν ἐκ τοῦ διαφόρου ἕκαστον ὄραν. Ὁ γὰρ Θεὸς ἀπλοῦς καὶ ἀσύνθετος καὶ ἀσχημάτιστος· οὗτοι δὲ ἅπαντες σχήματα ἔβλεπον διάφορα. Τοῦτο γοῦν αὐτὸ δι' ἑτέρου προφήτου ἐμφαίνων πάλιν, καὶ πείθων αὐτοὺς ὡς οὐκ ἀκριβῆ τὴν οὐσίαν εἶδον, ἔλεγεν· Ἐγὼ ὀράσεις ἐπλήθυνα, καὶ ἐν χερσὶ προφητῶν ὠμοιώθην. Οὐκ αὐτὴν τὴν οὐσίαν ἔδειξα ἐμήν, ἀλλὰ συγκατέβην, φησὶ, πρὸς τὴν τῶν ὀρώντων ἀσθένειαν». ²⁴

Χα χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ἀπλοῦν καὶ ἀσύνθετον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ ἐπιμένει ὅτι οὐκ ἴσασιν αὐτοῦ τὴν οὐσίαν οὔτε ἀρχαί, οὔτε ἐξουσίαι, ἦτοι, κατ' αὐτόν, οὐδεὶς δύναται νὰ γνωρίσῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ.

γ'. Ἄς προσθέσωμεν καὶ τὴν μαρτυρίαν ἐκ τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀποδιδομένης, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον. Εἰς τὴν εὐχὴν τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ἀναγνώσκομεν:

«Ἄξιον καὶ δίκαιον σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ αἰνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σὲ προσκυνεῖν ἐν παντὶ τόπῳ τῆς δεσποτείας σου. Σὺ γὰρ εἶ Θεὸς ἀνέκφραστος, ἀπερινόητος, ἀόρατος, ἀκατάληπτος, ἀεὶ ὢν ὡσαύτως ὢν· σὺ καὶ ὁ μονογενὴς σου Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον». ²⁵

Ὁ Θεὸς ἀποκαλεῖται ἀποφατικῶς ἀνέκφραστος, ἀπερινόητος, ἀόρατος, ἀκατάληπτος.

Δείγμα τῶν πολυπληθῶν ἐπιδράσεων τῶν κειμένων τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἀποτελεῖ ἡ σημειωθεῖσα φράσις τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «Ἄπειρον τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτὸν ἢ ἀπειρία καὶ ἢ ἀκαταληψία».

Ἐκ τῶν σταχυολογηθέντων κειμένων καταφαίνεται, νομίζομεν σαφῶς, ὅτι τὸ ἡσυχαστικὸν κίνημα δὲν ἀποτελεῖ παρθενογένεσιν. Ἀντιθέτως, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, εἰς ἀπόστασιν 10 αἰῶνων πρὸ τῶν Ἡσυχαστῶν τοῦ 14^{ου} αἰ., εἶχον σαφεῖς ἡσυχαστικὰς ἐμπειρίας, ἐνῶ εἶχον διατυπώσει σαφῶς τὰς περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἀπόψεις των. Οὐχ ἦττον, ὅμως, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρὸ αὐτῶν καὶ τοὺς κατ' αὐτοὺς πατέρας εἶχον ὑπ' ὄψιν των οἱ Τρεῖς, κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν ὀρθοδόξων ἡσυχαστικῶν θέσεων των. Συγκεκριμένως ἐκτιμῶμεν ὅτι ἐγνώριζον τὰ κείμενα τοῦ Ἐφραῖμ τοῦ Σύρου (ca 306-373)²⁶ ἐκ μεταφράσεων καὶ τὰ κείμενα Εὐαγγρίου τοῦ Ποντικοῦ (ca 346-399)²⁷. Σαφῶς, βεβαίως, τὰ κείμενά των ἐπηρέασαν τοὺς ἐπιγενομένους, ἤτοι τοὺς: Μακάριον τὸν Αἰγύπτιον (ca 300-ca 390)²⁸, Διάδοχον Φωτικῆς (†πρὸ τοῦ 486)²⁹, Ψευδο-Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην (ca 500 μ.Χ.)³⁰, Ἰωάννην τῆς Κλίμακος (πρὸ τοῦ 579-†654)³¹, Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν (580-662)³², Ἰσαὰκ τὸν Σῦρον (β' ἡμισυ στ' αἰ.)³³, Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν (ca 650-ca 750)³⁴, Ἰωάννην τὸν Καρπάθιον (ζ' αἰ.)³⁵, Ἀναστάσιον τὸν Σιναΐτην (†πρὸ τοῦ 700)³⁶, Συμεὼν τὸν Νέον Θεολόγον (949-1022)³⁷, Νικήταν Στηθαῖον (ca 1005-ca 1090)³⁸, Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν (1296/7-1359)³⁹, Νικόλαον Καβάσιλαν (1320-post 1391)⁴⁰ καὶ Γρηγόριον τὸν Σιναΐτην (α' ἡμισυ ιδ' αἰ.)⁴¹.

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοὺς ἐσχάτως ἀνακηρυχθέντας ἁγίους καὶ ἄλλους πατέρας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπέδρασαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, ἤτοι κυρίως ἐπὶ τοὺς: Ἅγιον Σιλουανὸν τὸν Ἀθωνίτην (1866-1938)⁴², Ἅγιον Ἰωσήφ τὸν Ἡσυχαστὴν (1858-1959)⁴³, Ἅγιον Σωφρόνιον τοῦ Ἑσσεξ (1896-1993)⁴⁴, Ἅγιον Ἐφραῖμ τὸν Κατουνακιώτην (1912-1998)⁴⁵, Ἰωσήφ τὸν Βατοπαιδινόν (1921-2003)⁴⁶.

Κατέστη, νομίζομεν, βέβαιον ὅτι οἱ Τρεῖς μέγιστοι φωστῆρες τῆς Τρισηλίου Θεότητος ἠγάπων τὸ ἡσυχαστικῶς ζῆν, τὴν ἄσκησιν, τὴν μοναστικὴν βιοτήν. Περὶ τούτου οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν ἀκροθιγῶς μελετῶντα τοὺς βίους των. Ἐκτὸς τούτου, καὶ οἱ Τρεῖς εἶχον πίστιν εἰς τὴν ἀπλήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ εἶχον λάβει γνῶσιν τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν αὐτοῦ, εἶχον δεχθεῖ θείας ἐλλάμψεις, ὠνόμαζον ἀποφατικῶς τὸν Θεόν, κυρίως δι' ἐπιθέτων συνθέτων μὲ πρῶτον συνθετικὸν τὸ στερητικὸν – α.

Τὸ ἡσυχαστικὸν κίνημα ἔχει τὰ πρῶτα σπέρματά του εἰς τοὺς μεγάλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου καὶ δὴ εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας, εἰς τοὺς πρὸ αὐτῶν καὶ εἰς τοὺς κατ' αὐτοὺς Πατέρας, ἐνῶ οὗτοι ἐπέδρασαν καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Καθ' ἡμᾶς, δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρῆται τὸ ἡσυχαστικὸν κίνημα ὡς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργηθὲν κατὰ τὸν ιδ' αἰ. ὑπὸ τῶν καλουμένων «ἡσυχαστῶν». Οἱ ἡσυχασταὶ εἶχον θητεύσει εἰς τὴν προγενεστέραν

ὀρθόδοξον σκέψιν, εἶχον γνωρίσει τοὺς βίους καὶ τὰ ἔργα τῶν Τριῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων προγενεστέρων Πατέρων, καὶ ἐκεῖθεν ἐχώρησαν εἰς τὸ καθαρῶς δεδομημένον ἡσυχαστικὸν σύστημά των. Οἱ μεγάλοι Πατέρες τῶν πρώτων αἰώνων, καίτοι δὲν κατήρτισαν πλήρως κεχωρισμένον τὸ ἡσυχαστικὸν σύστημα, ἔζων ἡσυχαστικῶς, εἶχον θείας ἐλλάμψεις, ἐγένοντο ἐντὸς τοῦ θείου γνόφου, ὡς ρητῶς ἀναγράφουν ἔνιοι ἐξ αὐτῶν.

Οἱ ἐσχάτως ἀγιοκαταταχθέντες Ἅγιοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ὡς οἱ Ἅγιοι Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Σωφρόνιος τοῦ Ἑσσεξ, Ἰωσήφ ὁ Ἡσυχαστής, Ἐφραίμ ὁ Κατουνακιώτης, Παῖσιος ὁ Ἀγιορείτης καὶ Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἐγνώριζον εἰς βάθος τὰ συγγράμματα τῶν Τριῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν καὶ τοὺς βίους των καὶ ἐφρόντιζον νὰ ἀντιγράψουν τὰ διδάγματά των εἰς τὴν ὀσίαν ζωὴν των. Ὁ Ἡσυχασμὸς δὲν ἀποτελεῖ κίνημα τοῦ ἰδ' αἰῶνος, ἀλλὰ θεωρίαν καὶ πράξιν συμπάσης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς ἐδίδαξαν καὶ ἐβίωσαν οἱ Τρεῖς Μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, Βασίλειος ὁ Μέγας, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ πρὸ αὐτῶν, κατ' αὐτοὺς καὶ μετ' αὐτοὺς πατέρες, πρὸς δόξαν τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ ἐνίσχυσιν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἢ ἐν τῷ μοναστηρίῳ ἐνασκουμένων καὶ ἀγωνιζομένων πιστῶν.

¹ Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Μυστικισμός - Αποφατισμός. Καταφατική Θεολογία*, Τεύχος Α', έκδ. «Ο Σωτήρ», Αθήναι Ιούνιος 1981. *Μυστικισμός - Αποφατισμός. Καταφατική Θεολογία. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς*, Τεύχος Β', έκδ. «Ο Σωτήρ», Αθήναι Μάιος 1980. Περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Π. Ν. Τρεμπέλα βλ. *Εὐλαβὲς ἀφιέρωμα εἰς Παναγιώτην Ν. Τρεμπέλαν (10/23 Ὀκτωβρίου 1886 – 18 Νοεμβρίου 1977)*, έκδ. Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Αθήναι 2007.

² Ἡ βιβλιογραφία περὶ Ἠσυχασμοῦ καὶ Ἠσυχαστῶν τεραστία. Ἐνδεικτικῶς βλ. τὰ βιβλία τῶν: J. Me – y e n d o r f f, *Introduction à l' étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, V. I. L o s s k y, *Ἡ μυστική θεολογία τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, (μτφρ. Σ τ έ λ λ α Π λ ε υ ρ ά κ η), Θεσσαλονίκη 2022⁷. Π. Χ ρ ή σ τ ο υ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ἡ θεολογία εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1964, καὶ τὰ ἄρθρα α) Ἠσυχασμός, ἐν ἐγκυκλοπαιδείᾳ Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα, τ. 27^{ος}, σσ. 183-5, Αθήναι 1984 (ὑπὸ Β λ. Φ ε ι δ ᾱ), β) Hesychasm, ἐν *The Oxford Dictionary of Byzantium*, v. 2, New York - Oxford 1991, σσ. 923-4, ed. in chief A. I. P. K a z h d a n, μετὰ τῆς εἰς αὐτὰ ἀναφερομένης πλουσίας βιβλιογραφίας. Βασίμως ὑποστηρίζεται ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ Ἠσυχασμοῦ εὔρηται ἐν τῇ μυστικῇ θεολογίᾳ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὡς ἔδειξεν ὁ Β α σ. Ἰ ω α ν ν ἰ δ η ς, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Ὁ μυστικισμός τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι καὶ τάσεις τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων*, (ᾶ. τ. = Αθήναι) 1936. Προσφάτως βλ. Ἀρχιμ. Ζ α χ α ρ ἰ α (Ζ ά χ α ρ ο υ), *Ἠσυχασμός. Ἡ δροσοβόλος κάμινος τῆς καρδιάς*, έκδ. Ἰεράς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 2023.

³ Ὁ θεόπτης Μωϋσῆς, κατὰ τὰς διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, συνομιλεῖ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ γνόφου καὶ θυέλλης, ὁρῶν μόνον τὰ ὀπίσθια Αὐτοῦ [(Ἐξοδος, λγ', 23) (καὶ τότε ὄψει τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθήσεται σοι). Τὸ κείμενον ἐν *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο', τ. Α' Πεντάτευχος. Κείμενον – Σύντομος Ἀπόδοσις* ὑπὸ Ἰ ω. Κ ο λ ι τ σ ᾶ ρ α, έκδ. Ἡ Ζωή, Αθήναι 1970, σελ. 242]. Μεταξὺ πολλῶν σχετικῶν ἔργων περὶ τοῦ θείου γνόφου ἐν τῇ Π. Δ., βλ. Ν ι κ. Π. Μ π ρ α τ σ ι ῶ - τ ο υ, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς Ἁγία Γραφή. Ὀλίγα περὶ τῆς σχέσεώς της μετὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὸν Ἑλληνισμόν*, Αθήναι 2012², passim, καὶ Ν ι κ. Π. Μ π ρ α τ σ ι ῶ τ ο υ, *Ἐξ Ἀποκαλύψεως γνώσις Θεοῦ - Σχέσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου – Πίστις καὶ ἀθεΐα. Συμβολὴ εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, έκδ. ΑΔΕΕ, Αθήναι 2015, σσ. 14-58.

⁴ Βλ. *Ἐγχειρίδιον. Καταγραφή ἑνὸς θεολογικοῦ διαλόγου, Ἀλληλογραφία π. Ἰ. Σ. Ρωμανίδου καὶ καθ. Π. Ν. Τρεμπέλα*, ἐπιμ. ἐκδόσεως π. Γ. Δ. Μ ε τ α λ λ η ν ὄ ς, έκδ. Ἀρμός, Αθήναι 2009, σσ. 65-66, καὶ π. Γ. Δ. Μ ε τ α λ λ η ν ὄ ς, *Πρωτοπρεσβύτερος Ἰωάννης Σ. Ρωμανίδης*, έκδ. Ἀρμός, Αθήναι 2021, passim.

⁵ Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τεραστία. Τμημα αὐτῆς βλ. ἐνδεικτικῶς passim εἰς τὰ ἔργα: 1) Ἀ γ ἰ ο υ Ν ε κ τ α ρ ἰ ο υ, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Ἀχιλλοπουλείῳ Παρθεναγωγείῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, έκδ. Ν. Παναγόπουλος, Αθήναι 1997, καὶ 2) Θ ε ο δ. Κ ω ν σ τ α ν τ ἰ ν ο υ, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι (Λόγος ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς 30-1-1974)*, έκδ. Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Αθήναι 1978. Λίαν ἐνδιαφέροντα περὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὅσα γράφει εἰς τὰ Προλεγόμενα εἰς τὸν τόμον 1 τῆς ΟΕΠ (= *Ὁσμὴ Εὐωδίας Πνευματικῆς*), έκδ. Ἰ. Μονῆς Πατερικῆς Διακονίας «Ἡ Ἁγία Τριάς» Ὑδρας, τ. 1: ὑπὸ Μιχαὴλ Ἀγγελίδου, Ὑδρα 1972, τ. 2: Πάτριαι 1978, τ. 3: Φιλοκαλικά Α', Ὑδρα 2000, τ. 4: Φιλοκαλικά Β', Ὑδρα 2004, τ. 5: Φιλοκαλικά Γ', Αθήναι 2005, σσ. θ'-κθ', ὁ Μητροπολίτης Ὑδρας Ἰ ε ρ ὀ θ ε ο ς (Τ σ α ν τ ἰ λ η ς), ἰδιαίτερος περὶ τῶν ὑπὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν δημιουργηθειῶν ἑλληνοχριστιανικῶν συνθέσεων. Οἱ τόμοι, ἀπὸ τοῦ 3^{ου} κ. ἔξ., ἐπιμελεῖα Σ ε ρ α φ ε ἰ μ Κ. Σ τ ε ρ γ ι ο ὕ λ η (νῦν Μητροπολίτου Κυθήρων). Ἰδιαίτερος ἐβοηθήθημεν ἐκ τῶν εὔρετηριῶν τῶν τόμων.

⁶ Καίτοι γνωρίζομεν ὅτι διὰ πολλὰ ἐκ τῶν ἀποδελτιουμένων ἔργων ὑπάρχουν κριτικαὶ ἐκδόσεις [ἀναφέρονται αὐταὶ εἰς τὴν *Clavis Patrum Graecorum* (= CPG), vol. II, Ab Athanasio ad Chrysostomum, cura et studio M. G e e r a r d, Brepols – Turnhout 1974 (*Corpus Christianorum*)], προετιμήσαμεν νὰ δώσωμεν παραπομπὰς εἰς τὴν *Πατρολογία* (PG) τοῦ J. P. Migne, 1857-1866, ἔργον μοναδικὸν καὶ πλήρες, διὰ λόγους διευκολύνσεως τῶν ἀναγνωστῶν, οἱ ὅποιοι ἔχουν εὐχερῆ πρόσβασιν εἰς τοὺς τόμους αὐτῆς, οἵτινες ἐπανεξεδόθησαν καὶ ἐν Αθήναις ὑπὸ τοῦ π. Ἰ ω ά ν ο υ Δ ι ῶ τ ο υ (1997 κ. ἔξ.). Ἡ πρακτικὴ αὕτη τηρεῖται μέχρι σήμερον καὶ εἰς μεῖζονα ἔργα, ὡς εἰς τὰ Πατρολογικὰ ἐγχειρίδια Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, Θεσσαλονίκη τ. Α': 1976 (ΠΙΠΜ), τ. Β': 1978 (ΠΙΠΜ), τ. Γ': 1987 (ΠΙΠΜ), τ. Δ': 1989 (ΠΙΠΜ), τ. Ε': 1992 (Κυρομάνος) καὶ Σ τ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, *Πατρολογία*, έκδ. Γρηγόρη, Αθήναι Α': 2011⁵, Β': 2013, Γ': 2010.

⁷ Ἡ βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἀνδρὸς τεραστία. Ἐνδεικτικῶς βλ. τὰ ἔργα: Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τ. Δ', σσ. 90-104, Σ τ. Γ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Πατρολογία, τ. Β', σσ. 355-407, Β α σ. Δ. Χ α ρ ώ ν η ς, Ὁ Μέγας Βασίλειος. Βίος, θεολογία καὶ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις, Ἀθήναι 2007, μετὰ τῆς ἀναγραφομένης εἰς αὐτὰ πλουσίας βιβλιογραφίας. Ἐπίσης βλ. *Tusculum Lexikon*, Ἀθήναι 1993, σσ. 96-97.

⁸ Μ. Βασιλείου, *Homilia super psalmos II*, (CPG II, 2836, σ. 141), PG 29, 357 B5-8.

⁹ Μ. Βασιλείου, *De spiritu sancto*, (CPG II, 2839, σ. 143), PG 32, A15-C6.

¹⁰ Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ τῶ ἀντῶ [Ἀμφιλοχίῳ Ἰκονίου] πρὸς ἄλλο ἐρώτημα*, *Epistulae*, (CPG II, 2900, σσ. 160-162), PG 32, 868-879 καὶ *Βασιλείου Καισαρείας τοῦ Μεγάλου Ἀπαντα τὰ Ἔργα, 1. Ἐπιστολὴ Α', Εἰσαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια*, ὑπὸ Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ (ΕΠΕ), ἐκδ. Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 150-156 (Ἐπιστολὴ 21).

¹¹ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, *Expositio Fidei*, (CPG III, Brepols - Turnhout 1979, 8044, σσ. 512-513), PG 94, 800 B12-14.

¹² Ἡ βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἀνδρὸς τεραστία. Βλ. ἐνδεικτικῶς αὐτὴν εἰς τὰ ἔργα: Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Δ', σσ. 200-217, Σ τ. Γ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Β', σσ. 628-632.

¹³ Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιτάφιος λόγος εἰς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν τὸν Μέγαν Βασίλειον*, (CPG II, In Basilium fratrem, 3185, σ. 222), PG 46, 808 B14-C5, 809 C3-7 καὶ 812 C3-8.

¹⁴ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Οἱ 43, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας*, *In laudem Basilii Magni*, (CPG II, 3010, σσ. 179-181), PG 36, 584 A9-B9, 597 B8-C14.

¹⁵ Ἡ περὶ τοῦ ἀνδρὸς βιβλιογραφία τεραστία. Ἐνδεικτικῶς βλ. Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Δ', σσ. 200-217, Σ τ. Γ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Β', σσ. 495-519, τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του, Ἀθήνα 1991, *passim*, J. Μ ο s s a y, Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ἡ Ἁγία Οἰκογένεια τῆς Ναζιανζοῦ, *μτφρ. Α t h a n a s e K y r i a z o - p r o u I o s*, ἐκδ. Στέγη Πολιτισμοῦ Νέας Καρβάλης, Κέντρο Καππαδοκικῶν Μελετῶν, Καβάλα 2018, *passim*. Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῶν: Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, ἐν *ΘΗΕ*, τ. 4^{ος}, στ. 704-719, καὶ Ἀ θ. Γ λ ά ρ ο υ, κ. ἄ., ἐν *ΜΟΧΕ* (=Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ), τ. 5^{ος}, σσ. 393-402.

¹⁶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Λόγος Θεολογικὸς Δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, *Οἱ 28*, PG 36, 29 A1- B1.

¹⁷ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Λόγος Θεολογικὸς Τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ*, *Οἱ 30*, PG 36, 125 B1-C4.

¹⁸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Λόγος Θεολογικὸς Πέμπτος, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, *Οἱ 31*, PG 36, 156 C11-D8.

¹⁹ PG 36, 125 B11-12.

²⁰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, *Expositio Fidei*, (CPG III, Brepols - Turnhout 1979, 8044, σσ. 512-513), PG 94, 800 B12-14.

²¹ *Gregorii Presbyteri Vita Sancti Gregorii Theologi*, quam edidit et gallice addidit X. L e q u e u x [*Corpus Christianorum. Series Graeca* 44. (Brepols Publisher) Turnhout - Leuven 2001], 137-140. (Περὶ τοῦ ἔργου τούτου βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Δ ι ο ν υ σ ἰ ο υ Χ. Κ α λ α μ ἄ κ η, ἐν *ΕΕΒΣ*, 50 (1999-2000), σσ. 555-556.

²² Ἡ βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἀνδρὸς τεραστία. Ἐνδεικτικῶς βλ. Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Δ', σσ. 305-322, Σ τ. Γ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Πατρολογία, μν. ἔ., τ. Γ', σσ. 62-177. Ἐπίσης βλ. Σ τ. Γ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, τ. Α', ἐκδ. ΑΔΕΕ, Ἀθήναι 1999, σσ. 126-217. Ἐνδιαφέροντα τὰ ἄρθρα τῶν: Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, ἐν *ΘΗΕ*, τ. 6^{ος}, στ. 1170-1191 καὶ Ἀ θ α ν. Γ λ ά ρ ο υ, κ. ἄ., ἐν *ΜΟΧΕ*, τ. 9^{ος}, στ. 185-193.

²³ PG 48, 720, *Homilia tertia, De incomprehensibili*, (CPG II, 4318, σσ. 495-496).

²⁴ PG 48, 730-731, *Homilia quarta, De incomprehensibili*, (CPG II, 4318, σσ. 495-496).

²⁵ *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Εὐχή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς. Βλ. Π. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α ς, *Λειτουργικόν*, Ἀθήναι Ἰούλιος 1970, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», σσ. 90-91. Καὶ *Ἡ Θεία Λειτουργία Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲ μετάφραση τοῦ Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης κ. Δ Ι Ο Ν Υ Σ Ι Ο Υ*, ἐκδ. ΑΔΕΕ, Ἀθήνα 1994, σσ. 56-57.

²⁶ Βλ. καὶ *ΟΕΠ 3*, σσ. 439-442 καὶ Ὁσίον Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, *Ἑρμηνεία – Κείμενον – Μετάφραση – Σχόλια*, Κ. Γ. Φ ρ α ν τ ζ ο λ ἄ, 7 τόμοι, ἐκδ. Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας, Θεσσαλονίκη 1988-1998. *Εὐρετήριο*, Κονταριώτισσα Κατερίνης, ἐκδ. Ἐφραϊμιάς, 2006.

²⁷ Βλ. W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Tusculum Λεξικόν: Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων τῆς Αρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα*, τ. Α', ἐκδ. Ἀθ. Φούρλας - ἐπιμ. Ἀν. Λῶλος, (= *Tusculum Λεξικόν*), σελ. 175.

²⁸ Βλ. ΟΕΠ 3, σσ. 195-197.

²⁹ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σελ. 147. *Ἁγίου Διαδόχου Φωτικῆς Ἔργα. Κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσις*: Ν. Α. Ε. Κ α λ ο σ π ὺ ρ ο υ, Ἐπίμετρο θεολογικοῦ Σχολιασμοῦ, Ἀ ρ χ ι μ. Τ ὺ χ ω ν, Ἰ. Μ. Σταυρονικήτα 2019. *Θ ε ο δ ω ρ ῆ τ ο υ Π ο λ υ ζ ω γ ο π ο ὕ λ ο υ*, Μητροπολίτου Λαοδικείας, *Πορεία πρὸς τὴν θέωση. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁγίου Διαδόχου Φωτικῆς στὴν Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα*, ΑΔΕΕ, Ἀθήνα 2022 [Βιβλιοκρισία ὑπὸ Δ. Χ. Κ α λ α μ ἄ κ η, ἐν *Θεολογία*, 93.2 (Ἀπρ. - Ἰούν. 2022), σσ. 304-305].

³⁰ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σελ. 155, ΟΕΠ 3, σσ. 13-14. Ἀρχιμ. Π α ν τ ε λ ε ἤ μ ω ν Γ. Τ σ ο ρ μ π α τ ζ ὅ - γ λ ο υ, *Σύντομη ἱστορία τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων (6^{ος}-15^{ος} αἰ.) καὶ The use of the Corpus Dionysiacum Areopagiticum...*, Ἀθήνα 2021, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Παιδεία Α.Ε., *passim* καὶ ἰδίως σσ. 134-138.

³¹ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 258-259, ΟΕΠ 3, σσ. 769-770.

³² Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 326-328, ΟΕΠ 3, σσ. 936-938.

³³ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 237-238, ΟΕΠ 3, σσ. 837-839.

³⁴ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 253-254, ΟΕΠ 3, σσ. 1035-1037.

³⁵ Βλ. Ἰ. Π ο λ ἔ μ η ς, «Ἰωάννης Καρπάθου καὶ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης», ἐν *Κάρπαθος καὶ Λαογραφία, Δ' Διεθνὲς Συνέδριο Καρπαθιακῆς Λαογραφίας...*, ἐπιμ. Μ. Α. Ἀ λ ε ξ ι ἄ δ η ς καὶ Π. Κ. Ξ α ν θ ἄ κ ο υ, (Ἀθήνα 2016), σσ. 771-774 καὶ *Θ ε ο δ ῶ ρ α Ἀ ν τ ω ν ο π ο ὕ λ ο υ*, «Ὁ Ἰωάννης Καρπάθιος καὶ ἡ Ἀνθολογία Περὶ Ἁγίας Κοινωνήσεως», ἐν *Κάρπαθος καὶ Λαογραφία, Δ' ...*, σσ. 193-206. Ἐπίσης βλ. Ἀ σ ῆ μ ω Ἡ λ ί α - Μ π ἔ ρ τ ο υ, *Ἅγιος Ἰωάννης Καρπάθιος. Ἀσκητικὴ καὶ θεολογικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα 2025.

³⁶ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 60-61, ΟΕΠ 3, σσ. 1001-1002.

³⁷ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 458-459, ΟΕΠ 4, σσ. 64-65.

³⁸ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σελ. 364, ΟΕΠ 4, σσ. 254-291.

³⁹ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 391-392, ΟΕΠ 4, σσ. 495-532.

⁴⁰ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σσ. 271-273.

⁴¹ Βλ. *Tusculum Λεξικόν*, σελ. 140, ΟΕΠ 4, σσ. 454-481.

⁴² Βλ. Ἁγίου Σ ω φ ρ ο ν ί ο υ τ ο ὦ Ἀ θ ω ν ί τ ο υ, *Ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης (1861-1938). Ἱερὰ Πατριαρχικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 2024²⁷ καὶ ΟΕΠ 5, σσ. 7013-7038.*

⁴³ Γέροντος Ἰ ω σ ῆ φ Β α τ ο π α ι δ ι ν ο ὦ, *Ἅγιος Ἰωσήφ ὁ Ἡσυχαστής. Βίος – Διδασκαλία*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Βατοπαιδίου 2024, ΟΕΠ 5, σσ. 1081-1088. [Κλασσικὸν τὸ βιβλίον τοῦ Γέροντος Ἰ ω σ ῆ φ, Ἐκφρασις μοναχικῆς ἐμπειρίας, ἐκδ. Ἰ. Μ. Φιλοθέου, Ἅγιον Ὅρος 1979].

⁴⁴ Βλ. Ε ὕ. Λ ἔ κ κ ο υ, *Ὅσιος Σωφρόνιος ὁ Ἀθωνίτης. Βίος καὶ παρακλητικὸς κανὼν*, ἐκδ. Σαῖτης, (ἄ. τ.), (ἄ. χ.).

⁴⁵ Βλ. Ε ὕ. Λ ἔ κ κ ο υ, *Γέρων Ἐφραίμ ὁ Κατουνακιώτης (1912-1998), (Σύγχρονοι Γέροντες)*, ἐκδ. Σαῖτης, (ἄ. τ.), (ἄ. χ.).

⁴⁶ Βλ. Ἀρχιμ. Ἐ φ ρ α ἰ μ Β α τ ο π α ι δ ι ν ο ὦ, *Γέρων Ἰωσήφ Βατοπαιδινός (1.7.1921-1.7.2009)*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Μ. Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὅρος 2021.